

הקלף מסיני

בירור זהות הקלף העדיף לסת"ם בימינו

בן-ציון אוריאל

מהדורת טיוטא, כסליו התשע"ח

הקלף מסיני בירור זהות הקלף העדיף לסת"ם בימינו

נכתב בסיעתא דשמיא ע"י בן ציון אוריאל
בית אל, כסליו התשע"ח
bentsyur@gmail.com 0527968822

פתיחה

מנהג הכשר הקלף לסת"ם בימינו ויסודותיו
זיהוי הקלף והדוכסוסטוס המקוריים
הקשיים ביסודות הכשרת הקלף הרווח
דיון בהכרעת ההלכה במציאות הקיימת היום
חתימה

פתיחה

המנהג הרווח כיום הוא לכתוב את כל הסת"ם על הקלף בצד הבשר שלו (ולא בצד השיער), לפי הדין הנמסר לנו הלכה למשה מסיני "תפילין על הקלף... במקום בשר" (שבת עט, ב). אולם, לדברי הכל, "קלף" זה בו אנו משתמשים כיום אינו הקלף המקורי עליו דיברה אותה ההלכה! במאמר זה ננסה לבאר בקצרה מהו מנהגנו כיום ומהם יסודותיו, לאחר מכן נלמד על זהותו המדויקת של הקלף המקורי ועל האפשרות המעשית להשתמש בו כיום, ומתוך כך נצביע על העדיפות ההלכתית שיש בשימוש בקלף זה לפי המציאות כיום ולפי דברי חז"ל והפוסקים.

מנהג הכשר הקלף לסת"ם בימינו ויסודותיו

קלף הסת"ם נדרש ע"פ ההלכה להיות מעובד לשמה, וכלשון השו"ע (או"ח לב, ח) ש"צריך הקלף להיות מעובד **בעפצים או בסיד**, וצריך שיהיה מעובד לשמו".

עיבוד הקלף לסת"ם הרווח בימינו הוא "**עיבוד הסיד**", ובאופן כללי נעשה הוא כדלהלן: העור מגיע למפעלי הקלף כשהוא משומר ע"י הקפאה או ע"י מליחה, ולא בעודו טרי כפי שהיה בעת הפשטתו מן הבהמה. לכן **השלב הראשון** בטיפול בקלף הוא השריית העור במים על מנת להסיר ממנו את המלח או ע"מ להפשירו.

השלב השני, הוא הכנסתו לבריכה עם חומר פעיל מאוד בשם נתרן גופרתי (מכונה "צ'רצ'יק") **ועם סיד**¹, שני חומרים שעיקר פעולתם הוא החלשת העור, כדי להקל על השלב הבא - **הסרת השיער**. בעבר השיער הוסר ע"י גירוד קל של העור אחר שנשרה בסיד, וכיום בגלל עוצמת החומר "צ'רצ'יק" השיער כולו נושר מהעור ונמס עוד בבריכת ההשריה שמערבל

¹ פעם השתמשו בשלב זה בסיד בלבד למשך זמן רב יותר, וכיום משתמשים בעיקר בצ'רצ'יק בשל עוצמת פעולתו ומהירותה, ואת הסיד במינונים שונים מוסיפים רק עקב דרישת ארגוני הכשרות, כדי להימנע משינוי המנהג (ע"י שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' ב).

מהפך את העורות בתוכה. **שלב זה הוא הנחשב כעיקר העיבוד לפי המנהג הרווח כיום**, ובו בלבד מקפידים בפועל שיעשה 'לשמה' וע"י ישראל דווקא.

השלב השלישי הוא גירוד שאריות הבשר והשומן מצידו הפנימי של העור ע"י מכונות (הנקראות "שר")².

השלב הרביעי הוא שטיפתו של העור מכל הסיד שבו בעזרת מים וחומצת אמוניה וחומרים דומים³ **ותלייתו לייבוש**. לאחר ייבושו צבעו של העור הוא חום בהיר ומעט שקוף, והוא מתקשה ומתכווץ.

השלב החמישי הוא הרטבה חוזרת של העור במים **ומתיחתו בתוך מסגרת עץ**. מתיחת העור מקנה לעור את צבעו הלבן⁴ ומשפרת את מרקמו כך שיותאם לכתיבה, פעולה שתושלם בשלב הבא.

השלב האחרון בהכשרת העור הוא **שיופו וליטושו והחלקתו** ע"י מכונות מיוחדות לשם דיקוקו ולשם השוויית עוביו כדי שהוא יהיה נוח יותר לכתיבה. נוהגים להשתמש במכונה בשם "שלייף" שמלטשת את העור מצד הבשר בצורה עדינה מאוד לשם החלקתו **בלא להוריד מעוביו**, ומכונה אחרת הנקראת "פאלץ" שבמידת הצורך (כגון בעורות עבים יחסית) משתמשים בה לגירוד העור **מצד השיער שלו**. מפעלי הקלף מעדיפים להשוות את עובי הקלף ע"י גירוד מצד השיער שעליו ממילא לא כותבים, מאחר שהגירוד הגס של מכונה זו משאיר את העור מחוספס ולא נוח לכתיבה. גירוד צד הבשר עלול גם לחשוף את שורשי השיער החודרים לעובי העור, וצבעם הכהה עלול לגרום להופעת נקודות חומות או שחורות בקלף שיפגעו בלבנוניותו⁵.

כך נעשה עיבוד העורות לקלף לצורך סת"ם בימינו. אולם, בזמן התלמוד עיבוד העור לסת"ם היה **"עיבוד העפצים"**, שאף הוא נזכר בדברי השו"ע הנ"ל. ההבדל בין תהליך העיבוד הרווח כיום בסיד לבין תהליך עיבוד העפצים מתחיל בשלב הרביעי הנ"ל, בו שוטפים את העור משאריות הסיד ששימש להסרת השיער. בזמן התלמוד היו שוטפים ושורים בשלב זה את העור **במי מלח ולא היו מייבשים אותו**. שלב זה היה נחשב בזמן התלמוד **לשלב הראשון**

² יש המתייחסים להסרת השומן הזו כהסרת ה'דוכסוסטוס' אף שלא מסירים עימו מאומה מהעור, והדבר אינו נכון או לכל הפחות לא מדויק, כפי שיתבאר ממילא מהמשך המאמר.

³ לשם שיפור אפשרות הכתיבה על העור נוהגים בחלק מהמפעלים להוסיף לעור בעת שטיפתו מהסיד חומרים שונים כגון מעט אלום וכד' (ודלא כדברי ה'מנחת יצחק' הנ"ל). תוספות אלו הן מנהג חדש ואינן חלק מהעיבוד הנדרש על פי ההלכה, ולפיכך אינן מעניינינו עתה.

⁴ הצבע הלבן של העור אחר שהיה חום-שקוף בהיותו יבש נוצר משבירת סיבי העור, ולא מחמת הסיד, שהרי הוא כבר נשטף כולו (בכדי שהוא לא יכלה את העור ובכדי שהוא לא יפגע בידיו של הסופר).

⁵ כמו כן, מומחים כתבו כי צד הבשר נעשה פחות נוח לכתיבה ככל שמגרדים ממנו יותר.

בעיבוד העור ושמו "מליח", ובעקבותיו שונה שם העור בלשון חז"ל מ"מצה" ל"חיפה"⁶. "עור מצה" שימש בעבר "כדי לצור בו משקולת", וה"חיפה" שימש כחיפוי "כדי לעשות קמיע" (שבת עט, א).

השלב השני בעיבוד העור שנהג בזמן התלמוד היה ה"קמיח". בשלב זה השרו את העור במי קמח שעורים על מנת שהעור יחמיץ ויתפח, ועל ידי כך חומר העיבוד העפצי (עליו נלמד בשלב הבא) יוכל לחדור היטב לתוך העור. העור שעבר גם הכשרה זו נקרא בתלמוד "דיפתרא", ובזה הוא נעשה כבר ראוי "לכתוב עליו את הגט" (שם).

השלב השלישי והעיקרי (ה"עפיץ") שנהג אז היה השרייה (או טיחה) במי עפצים, שתכונתם הכימית גורמת להדביק בחוזק את סיבי העור זה לזה ולהרחיב את נפחו, תוך שינוי מוחלט של מבנהו הכימי⁷. בתעשיית עיבוד העור העולמית (לצורכי חוליון) תהליך זה מכונה "בירסוק", והוא השלב העיקרי של עיבוד העור, ועל שמו מעבד העורות נקרא "בורסקאי" מזמן המשנה ועד היום. לאחר עיבוד העור בעפצים וייבושו במתיחה העור מקבל את השם "גוויל", והוא נעשה ראוי לכתובת סת"ם. ה"קלף" וה"דוכסוסטוס" הם שני חלקיו של הגוויל, וכדלהלן⁸.

העיבוד בסיד הנהוג כיום אינו חדש - הוא מתועד כמנהג ידוע כבר מתקופת הגאונים, ומחלוקות גדולות נפלו בעניינו מאז. מחד - רבים ראו בו אז מנהג חדש שהונהג ע"י אנשים שאינם תלמידי חכמים, שלא כדין הנהיגוהו⁹. לעומתם, רבים מרבתינו סברו שמנהג ותיקין

⁶ הסרת שאריות השומן, הבשר והשיער מן העור, שנעשה על פי עדות הגאונים והרמב"ם בעזרת סיד (כפי שכתבו בתשובותיהם, ועי' שבת עח, ב; מו"ק ט, ב שם נזכר השימוש בסיד להסרת שיער), נחשב אז לפעולות שנדרשות לניקוי העור, ולא לחלק מהעיבוד.

⁷ החומר העיקרי שמחולל את העיבוד הנקרא בלעז tannin מצוי בקליפות עצים ופירות ומופק מצמחים שונים המזוהים בוודאות, הן בדברי הראשונים והפוסקים מכלל הארצות שהשתמשו בהם עבור הדיו, והן לפי מסורות בני עדות המזרח ותימן שהשתמשו בהם גם עבור עיבוד הגווילים לסת"ם מאז ומעולם, ועד ימים אלו ממש.

⁸ הרוצה להבין היטב ביתר פירוט וביאור את תהליכי העיבוד שנהג בזמן התלמוד ואת זה הרווח כיום, מבחינה מציאותית, כימית והלכתית, עיין בספר "עיבוד עפצים" של הרב אליהו פרץ, ובספר "סוגיית הקלף" של הרב מיכאל חיימי, ובקובץ המאמרים בנושא בקישור: <http://bit.ly/2IGEBjJ>.

⁹ כך לומדים אנו בתשובת רב יהודאי גאון, שהיא המקור הראשון שנמצא לפנינו שמתאר את מנהג עיבוד הקלף בסיד. תשובתו הובאה ע"י תלמיד תלמידו רב פרקוי בן באבוי (גנזי שכתר ח"ב עמוד 562-558, ועיי"ש גם בעמ' 140-147). כן הדגיש בעל החיבור 'הלכות ס"ת גנזי מצרים' (הו"ל ע"י אלחנן אדלר באוקספורד תרנ"ז) בעמ' 14, כי יסוד המנהג לעבד את הקלף לסת"ם בסיד הונח ע"י "מעוטי תורה, או נמי קראיין [=קראים] ועמי ארץ". זו הייתה גם דעתם של רב האיי גאון ושל אביו רב שרירא גאון, ולדבריהם הייתה זו דעת הגאונים כולם ו"כל רבנן דתרתיה מתיבתא", למעט רב משה גאון בלבד שהוא היחיד שהכשיר את קלפי הסיד, ו"לא הודו לו חכמי דורו, ולא חכמי ישיבתו, ואף אשר אחריהם". דבריהם מובאים בספר האשכול בהלכות ס"ת (דף נז, א במהדורת אלבק) ובתשובותיהם שנדפסו בתשובות הגאונים (הרכבי סי' סג, תלב). ולהדיא הורה כן הרמב"ם למעשה בתשובותיו (בלאו קלט, קנג) שיש לעבד בחומרים עפציים בדווקא ולא בסיד, וכמותו הכריעו ראשונים נוספים. הדברים הללו הובאו ונתבארו היטב במאמרים הנ"ל בהערה הקודמת, וציטטנו את עיקרם גם במאמרנו

הוא זה, ומכיוון שאף ע"י הכשרה זו העור נמצא מתוקן היטב לכתיבה - אף עור המעובד בסיד כשר לסת"ם¹⁰. אף שהיה מקום להדר אחר העיבוד המקורי של חז"ל על מנת לצאת מן המחלוקת והספק, בטור ובשו"ע ובשאר הפוסקים הכריעו שאף עיבוד הסיד חסר העיפוץ כשר הוא לכתחילה, ועל זה סומכים העולם. אמנם, נוסף לשאלה בדבר כשרותו לסת"ם של עור שעובד בסיד, בה הפוסקים הכריעו לקולא, מנהג העיבוד בסיד העלה בעיה נוספת בכשרות הקלף, והיא - איזה חלק בעור המעובד ראוי לשם 'קלף' לפי ההלכה. בשאלה זו נתמקד במאמר זה בע"ה.

בתלמוד מוזכרים שלושה סוגי עורות שעליהם נכתבים הסת"ם, ולהם דינים שונים שיסודם כולם הלכה למשה מסיני. שלושת העורות הללו הם הגויל, הקלף והדוכסוסטוס. הגויל הוא העור השלם, והקלף והדוכסוסטוס הם שני חלקיו אם נחלק את כל עוביו לשנים. הגאונים, בעלי התוספות וכל הפוסקים בטור ובשו"ע ונושאי כליהם הסכימו שהקלף הוא החלק החיצון הסמוך לשיער, והדוכסוסטוס הוא החלק הפנימי הסמוך לבשר¹¹. כמו כן, הוגדר בכל אחד מחלקי העור הללו איזהו הצד שעליו יש לכתוב, שאין לשנות ממנו, ושהמשנה ממנו פסל: בגויל ובדוכסוסטוס - הכתיבה בצד החיצון שכלפי השיער, ובקלף - הכתיבה חייבת להיות בצידו הפנימי הפונה כלפי הבשר. ועוד הסקנו בתלמוד ובפוסקים, כי בשונה מספר תורה ומזוזה, **התפילין נכתבות על הקלף בלבד** ולא על הגויל ולא על הדוכסוסטוס, והמשנה וכתב תפילין עליהם - פסל.

והנה, כל זמן שהיו מעבדים את העורות לסת"ם בעפצים, ניתן היה לחלק את העורות והגווילים באופן ידני ל"קלף" מזה ול"דוכסוסטוס" מזה¹², ואז ניתן היה להבחין ביניהם בקלות, ולכתוב על כל אחד מהם במקום שהגדירה ההלכה עבורו. לעומת זאת, ייבוש העור לאחר השרייתו במי הסיד בשלב הרביעי הנ"ל גורם להצטמקותו ולדיבוק חזק של סיבי העור ושל שני חלקיו זה לזה, באופן שכבר אינו מאפשר כלל את הפרדתם זה מזה בלי לקרוע ולפורר את החלק הדק של העור שבצד השיער. ולא זו בלבד שחלוקת העור לשתי שכבות אינה אפשרית בעקבות תהליך עיבוד זה, אלא שגם השימוש בחלק החיצון של העור בפני

¹⁰ 'זיהוי קלף התפילין' [שניתן להורידו מהמרשתת, בקישור שלהלן הערה 45] בעמ' 94, ועיי"ש אף בעמ' 100-103.

¹⁰ זו הייתה סברתם של בעלי התוספות, ורוב חכמי אשכנז צרפת ופרובנס וכמה מחכמי ספרד שהושפעו מתורתם, וכולם הורו כן בהמשך לסברת ר"ת שהורה כן תחילה.

¹¹ שיטת הרמב"ם וכמה מראשוני ספרד, שסברו שהקלף הוא החלק הפנימי, והחיצון הוא הדוכסוסטוס, נדחתה מן ההלכה ע"י כלל הפוסקים מימות הטור ועד ימינו, וכולם הכריעו פה אחד כנ"ל בפנים. לאותם חכמים שרצו בדורנו לחזור ולהכריע מחדש כסיעת הרמב"ם אתייחס בע"ה בסוף מאמר זה.

¹² קילוף זה מתאפשר כבר בשלב ה"קמיח" כשהעור תופח ובעודו לח, או בשלב ה"עפיץ" בין לפני הייבוש ובין לאחריו.

עצמו ע"י גירוד והסרת החלק הפנימי אינה אפשרית בעיבוד מסוג זה¹³. ועוד יותר מזה, **כיום** **אנו רואים שחלקו העליון של העור הינו כה דק וחלש בעודו מעובד בסיד בלבד, שאף במידה ונצליח להפרידו¹⁴ אין הוא ראוי לכתיבה כלל, בלא שיעבדוהו אף בעיבוד עפצי¹⁵.** והנה, דרך המעבדים כיום בשיטה הרווחת הוא לגרד את העור בשלב האחרון של הכנתו לשימוש לצורך כתיבה עליו, כדי לדקקו ולהשוות את עוביו. הגירוד נעשה בעיקר בצד השיער שלו, וכנ"ל. נמצא שפעמים רבות בעקבות הגירוד המאסיבי חלק העור שבו משתמשים כקלף הוא למעשה **החלק הפנימי של העור בלבד**, ופעמים משתמשים לצורך הכתיבה **בעור כולו בשלמותו על שני חלקיו**. וכיון שהמנהג הוא להחשיב את העור המוכשר בתהליך זה כ"קלף", ולכתוב עליו בצד הבשר שלו, ולהשתמש בו גם לתפילין כדין קלף – באנו לקושי גדול, כיצד ניתן לומר שקלף הוא בעוד שאינו אלא או גוויל (העור בשלמותו על שני חלקיו) או דוכוסוטוס (החלק הפנימי של העור, הקרוב לבשר), והכותב סת"ם בצד הבשר של שניהם פסל!

בעיה זו עוררה ויכוח גדול בבית מדרשם של רבינו תם ותלמידיו, מעבר לוויכוח הנ"ל על הכשרת העיבוד בסיד שאינו עפיץ. **כמה מבעלי התוספות¹⁶** טענו שאכן קלפי הסיד הרווחים שחלקם החיצון גורד מהם אינם אלא דוכוסוטוסים מאחר והם חלקו הפנימי של העור, ולפיכך הם הורו שלא להשתמש בהם עבור תפילין¹⁷, וכן שאת ספרי התורה והמזוזות אין לכתוב עליהם אלא בצד **השיער שלהם** כדין הדוכוסוטוס. לעומתם, קם **רבינו תם¹⁸** והכשיר את קלפי הסיד לתפילין, והורה לכתוב עליהם על צד **הבשר שלהם** כדין קלף אף על פי שמדובר

¹³ ואילו הדבר היה אפשרי מסתבר שהיינו מסתפקים בגירוד החלק הפנימי והשארית החיצון, מפני שלא נראה שיש איזו קפיידא בקילוף וחלוקת העור לשניים, אלא העיקר הוא רק שבסופו של דבר השימוש יהיה בחלק הראוי, וכפי שהשיב בזה הרשב"א בשו"ת חלק א סי' תקפ.

¹⁴ וכגון **שלא נייבשו** ונוסיף לעור המסויד אף את השלב ה"קמיח" ואז יתאפשר להפרידו לאחריו גם בלא עפצים, כפי שעשיתי כמה פעמים.

¹⁵ **וממילא נמצא שעצם הזיהוי של הקלף עם חלקו החיצוני של העור המוכר לנו כיום** (שבו נדון ביתר פירוט להלן) – **מחייבנו לחזור לעיבוד העפצי, מפני שחלק זה לא יוכשר לכתיבה מבלעדי עיבוד זה.**

¹⁶ דעה זו הייתה דעתם של אותם חכמים שעיינו התמודד ר"ת בתשובתו אותה נזכיר בסמוך. שיטתם וטענותיהם מוזכרות ע"י בעל התרומה בסי' קצד, באו"ז בהלכות תפילין סי' תקמ, בתוספות בשבת עט, ובדברי ראשונים נוספים. ומדברי בעל התרומה שם ניתן ללמוד גם על העובדה שהמשיכו להחזיק בדעה זו גם לאחר דבריו של ר"ת. כמו כן, עצם סברתם בהגדרת קלפי הסיד שהינם דוכוסוטוסים הכתובים בצד הבשר זוהי גם מסקנתם ההלכתית של היראים והמרדכי, וכדלהלן.

¹⁷ עבור התפילין הם נהגו לגרד מהעור קליפה דקה מצד הבשר בלבד, ובכך הם דנו את החלק הנשאר כקלף, כמבואר בספר התרומה שם.

¹⁸ הלשון המקורית של תשובת ר"ת עצמו בעניין מובאת בהג"ה בדברי המרדכי בהלכות ס"ת שב'הלכות קטנות' רמז תתקנט. ותוכן דבריו נמצא גם בספר הישר המכיל את תורתו ונערך ע"י תלמידיו, בחלק החידושים סי' רפז (מהד' שלזינגר). ובהלכות תפילין באו"ז סי' תקמ הביא את תוכן דברי ר"ת וביארם יפה וברור (יותר ממה שדבריו נתבארו ע"י הראשונים הנוספים הרבים שהביאו את דבריו באופן חלקי וסמכו עליהם).

בעורות שלמים או בחלקם הפנימי. ר"ת חידש שאף שה"קלף" המקורי הוא החלק החיצון של העור (צד השיער) – אין הוא חייב להיות החלק החיצון הזה. לדעתו קיים גדר כללי אחר כדי להבחין בין הקלף לגוויל והדוכסוסטוס. ר"ת לימד כי תכונתו הייחודית של הקלף המקורי כשהיו מעבדים בעפצים הייתה שהוא חלק העור היחיד שהיה נוח לכתוב עליו בצד הבשר שלו, לעומת הגוויל והדוכסוסטוס שצד הבשר שלהם אינו נוח לכתובה כלל מחמת שיירי השומן והגידיים הנשארים דבוקים בעור בעקבות הפשטתו מהבהמה. לדבריו, כמו שגדרם של הגוויל והדוכסוסטוס שלא ניתן לכתוב עליהם בצד הבשר אלא בצידם החיצון בלבד, כן גם גדרו העיקרי של הקלף הוא עור שהוכשר לכתובה לצד הבשר שלו. ממילא לימד ר"ת שאפילו עור שלם או חלקו הפנימי יכולים להיחשב "קלף" כאשר צד הבשר שלהם יוכשר לכתובה, ודינם יהיה כקלף לכל דבר. ולפי סברא זו דן ר"ת את כל העורות שעובדו בעיבוד הסיד הרווח כדין קלף (הכשר אף לתפילין ונכתב בצד הבשר), בין כאשר הם נשארו בשלמותם ובין כאשר גורדה מהם קליפתם החיצונה (שהיא-היא ה'קלף' בעיבוד המקורי בעפצים, וכדלהלן). כשנשאל ר"ת מדוע הסרת הקליפה החיצונה של העור אינה גורמת להגדרת שאר העור (הפנימי ביחס אליה) כדוכסוסטוס, הוא השיב ש"אין זה אלא תיקון בעלמא, ואינה עבה כ"כ שיהא שם קלף עליה".

גם לאחר שהתפרסם חידושו של ר"ת, חלק מתלמידיו עדיין התקשו כיצד ניתן להחשיב את חלק העור הפנימי כקלף, בעוד שאף ר"ת מודה שזהו החלק ששימש כדוכסוסטוס כשהיו מעבדים בעפצים וחולקים את העור. בעקבות תלונות אלו מצינו את הראשונים פונים לכמה דרכים.

ר' אליעזר ממיץ בעל היראים¹⁹ שהיה תלמיד ר"י הזקן, אחיינו ותלמידו הגדול של ר"ת, העדיף למצוא היתר למנהג השימוש בקלפי הסיד הרווחים אף לתפילין ולכתובה עליהם **בצד הבשר**, אף לפי ההנחה שהם אכן דוכסוסטוסים. הוא עשה כן ע"י הכרעתו כדעות התנאים שהובאו בסוגיה בשבת עט, ב שסברו שאם שינה וכתב את כל אחד מהסת"ם על הדוכסוסטוס שלא כדינו בצד הבשר לא פסל, וכן אם שינה וכתב תפילין על הדוכסוסטוס לא פסל, והעדיף לסמוך ולהכשיר את המנהג בדיעבד בלבד (!) לפי דעות אלו, מאשר לסמוך על סברתו המחודשת של ר"ת. וכמותו פסק גם המרדכי²⁰, שתפילין כשרות בדיעבד אף על הדוכסוסטוס, וכתובה עליו כשירה בדיעבד אף בצד הבשר²¹.

¹⁹ בספר יראים סי' שצט (טז).

²⁰ בהלכות קטנות, הלכות ס"ת רמז תתקנט.

²¹ יש להבין שהצורך שלהם להתיר את הכתיבה אף בצד הבשר היה הן כדי ליישב את מנהג העולם, והן מפני שבקלפי הסיד קשה יותר לכתוב בצד השיער שלהם, ולפיכך הם הוצרכו להכשיר לכתוב בצידם הנוח לכתובה.

לעומת היראים, **רבינו ברוך בעל ספר התרומה**²² שלמד אף הוא אצל ר"י הזקן פירש והעמיד את היתרו של ר"ת דווקא כאשר "גוררים את הקלפים לצד הבשר", שעל ידי כך נמצא ש"נשארה הקליפה של צד השיער". היינו שלפי בעל התרומה ר"ת לא בא להחשיב כקלף את החלק הפנימי ממש של העור, אלא שהוא לימד שדי **בגירוד מסוים** של העור מצד הבשר שלו בכדי להחשיב את החלק הנשאר כחלק החיצון של העור. והיות שאף במנהגם הרווח נטלו בפועל את החלק החיצון יחסית (ביחס לכלל העור) לפיכך לימד כי **דין קלף ממש יש לו**. חשוב לבאר כי סברתם של ר"ת ובעל התרומה מובנת וברורה מאוד בהתאם להבנתם במהות הקלף והדוכסוטוס ובאופן חלוקתם מן העור. כשבעל התרומה תיאר את חלוקת העור שנהגה בזמן התלמוד, הוא לימד כי החלוקה המקורית התבצעה ע"י **חיתוך** עוביו של העור: "קלף ודוכסוטוס הוי **שחותכים** העור לשנים" כך "שיהו **שני קליפות עבות וראוין לכתוב בהן**, זו בדין קלף וזו בדין דוכסוטוס", וקבע בתור עובדה **שבימיו לא היו בקיאים בחלוקה זו** ואפילו אלו שהתאמצו לבצעה לא הצליחו ליישמה כראוי. ומ"מ, מדבריו עולה כי לדעתו לא נמסר גדר מדויק למיקום החתך בתוך עובי העור ולעוביים הנדרש של שני חלקי העור הללו, ומשמע שאין קפידא בדבר זולת העובדה שאותו החלק מן העור יהיה **עב כדי שיהיה ראוי לכתוב עליו** (וכן עולה גם מדברי ר"ת עצמו, שדברי התרומה אינם אלא הבנה בדבריו). על יסודה של הבנה זו, שאין קפידא במקום החתך בעובי העור, סברתו של ר"ת מתקבלת על הדעת, שהקפדת ההל"מ אינה על מיקום הקלף בעור - אלא על תכונותיו בלבד²³. כמו כן, לאחר טענתו של ר"ת הנ"ל שהקליפה החיצונה שעל העור אינה מעיקר העור והקלף, ושהסרתה דינה כהסרת השיער הנדרשת לשם תיקון העור²⁴ - מובנת היטב סברתו של בעל התרומה שלאחר גירוד מסוים מצד הבשר העור הוא **קלף ממש**, מאחר שהחלק שנותר בידינו מן העור הוא צידו החיצון **באופן יחסי**, וכמו כן עוביו מספיק לכתיבה ראויה.

דברי ספר התרומה הללו הובאו להלכה גם **בסמ"ג** (עשין כה), כך פסקו **בהגהות מיימוניות** (הל' תפילין א, ב), **ברא"ש** (הלכות קטנות, הלכות ס"ת ס' ה), **בב"י** (או"ח לב, יו"ד רע"א²⁵)

²² דבריו הללו מבוארים בסי' קצד בפסקיו הקצרים המכונים "מפתח הסימנים" ושם בסימן הארוך, ובסוף סימן קצה.

²³ שכיון שמקום החתך לא הוגדר הרי שיימצא לעיתים שאותו חלק בעור יחשב פעמים קלף ופעמים דוכסוטוס, ולכן מסתבר לקבל את ההבנה שהעיקר בזה הם תכונות העור ולא מיקומו.

²⁴ "כי אין מסירין הקליפה רק (=אלא) לתקנו" לשון המרדכי בשבת עט, ב (רמז שעב) בבארו את סברת ר"ת, וכן הבין הב"י ביו"ד בסי' רע"א (בלשונו שבהערה הבאה) ובאו"ח בסי' לב, וכן כתב בשו"ע שם בסעיף ז.

²⁵ לשון הב"י ביו"ד: "בפירוש קלף ודוכסוטוס - כן כתבו **התוספות** בפרק המוציא יין והמרדכי והר"ן בשם הערוך וכן כתב הרא"ש בהלכות ס"ת וכן כתב **ספר התרומה וסמ"ג** והגה"מ... **וקלפים שלנו יש להם דין קלף... לאפוקי מדברי האומר** שקלפים שלנו הם דוכסוטוס לפי שמגררים האומנים המתקנים אותו קליפתו העליונה ונשאר הדוכסוטוס... **אלא ודאי** קלף הם, שמה שמגררים קליפתו העליונה אינו אלא כדי מה שצריך

ובשו"ע (באו"ח לב, ז. ז"ל: "העור בשעת עיבודו חולקין אותו לשנים, וחלק החיצון שהוא לצד השער נקרא 'קלף', והפנימי הדבוק לבשר נקרא 'דוכסוסוסוס'... וקלפים שלנו, שאין חולקים אותם, יש להם דין קלף וכותבים עליהם לצד בשר. שמה שמגררים קליפתו העליונה שבמקום שער - אינו אלא כדי מה שצריך לתקנו ולהחליקו, ואפילו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כך, ומצד הבשר גוררים הרבה עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד"), וכולם לימדו שאף שאין אנו מחלקים את העור כפי שנהגו בזמן שהיו מעבדים בעפצים - הרי שהקלף שלנו **כקלף ממש הוא**, כיון שלאחר גירודו מצד הבשר הרי הוא חיצון ביחס לעור כולו וביחס לחלק הפנימי המועט שגורד ממנו²⁶. **ונמצא שזו היא הסברא שהכשירה את מנהג העיבוד בסיד הלכה למעשה, מימות בעלי התוספות ועד ימינו.**

אמנם, יש לחזור להדגיש שבשונה מפשטות דברי הפוסקים למעשה המנהג הרווח **כיום** הוא לכתוב סת"ם על העורות המעובדים בסיד **בלא לגרדם כלל מצד הבשר שלהם**, למעט שיוף דק מאוד לשם החלקת העור והכשרתו לכתיבה²⁷. כמו כן, המנהג הוא שלא להשגיח כלל אם הקלפים גורדו הרבה מצד השיער עד שהוסרה כל קליפתן החיצונה כפי שמצוי לעיתים או שזו החיצונה נשארה בשלמותה או קרוב לזה כפי שמצוי במקרים רבים אחרים²⁸. ולאור המציאות הזו הרווחת נמצא שאין **מנוס מלבאר שיסוד הצדקת המנהג לפי הפוסקים הוא מתוך היסמכות על טעמו המקורי של ר"ת הנ"ל, שאפילו חלקו הפנימי של העור, או העור כולו, נידון כקלף כאשר מתקנים אותו לכתיבה לצד הבשר**²⁹ (ולא כהבנת בעל התרומה והפוסקים שרק גירוד העור מצד הבשר הופך את כולו לקלף).

לתקנו ולהחליקו, ואפילו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כך, ומצד הבשר היו גוררין הרבה עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד, וכן כתבו הרא"ש וספר התרומה וסמ"ג והגהות מיימון".

²⁶ וכן לימדו שאין ממש בגירוד הקליפה החיצונה שמגרדים אותה העבדנים לשם תיקון העור. כן היא דעת רוב האחרונים למעט דעת מיעוט הידועה בשם הח"י אדם, שמדבריו (נשמת אדם כלל יד) עולה שיש להקפיד שלא לגרד כלל את הקליפה החיצונה שבצד השיער. ושמעתי שהרב אלישיב הורה שראוי לנהוג בזה כמותו. וכן היא גם דעת הגר"ח קנייבסקי בספר 'דעת נוטה' הלכות תפילין, סי' תלח-תלט, עמ' קעד.

²⁷ וזה מכמה טעמים טכניים הנ"ל שמחמתם משתדלים יצרני הקלף לגרד במידת הצורך מצד השיער בלבד, ואף לשייף ולטש מה שפחות מצד הבשר בזמן החלקת צד זה לשם השבחת איכותו של הקלף ונוחות הכתיבה עליו. לפי מה שהצלחתי לברר החלקת העור מצד הבשר נעשית ע"י ניירות שיוף "גרעין 1000" או מקסימום "גרעין 400", שהליטוש שלהם הוא כה דק עד שאינו מוריד במאומה מעובי העור. וכך אישרו לי מומחים בתחום ופועלים שעסקו במלאכה זו במפעלי עיבוד קלף כשבאתי לבדוק את הדבר.

²⁸ למעט אותם מדקדקים המחמירים לחזר אחר קלף שקליפתו החיצונה לא קולפה כלל בכדי לצאת יד"ח דעתו של ה'נשמת אדם' בכלל יד הנ"ל, וכפי שהורו הרב אלישיב והגר"ח קנייבסקי לכתחילה, אמנם, למעשה, מדקדקים אלו משתמשים תמיד **בשני חלקיו של העור** ולא בחלק החיצון לבדו.

²⁹ וגם בספר המקיף 'גוויל וקלף' שכתב בנושא הרב עידוא אלבה (הוצאת המכון לרבני ישובים, קרית ארבע חברון, תש"ס) העלה שיסוד הכשרם של הקלפים הרווחים אינו אלא היתרו של ר"ת הנ"ל, אלא שהוא סבר שניתן להמשיך בהיתר זה גם כיום, ולענ"ד הדבר קשה מאוד, וכדלהלן.

זיהוי הקלף והדוכסוסטוס המקוריים

סוגיה זו של חלוקת העור וזיהוי הקלף והדוכסוסטוס, שהייתה אצל הפוסקים סוגיה תיאורטית בלבד במשך דורות, מחמת היעדר עיבוד העפצים וחוסר היכולת לחלק את העורות המעובדים בסידי, הפכה בדורנו למציאות פשוטה וברורה לכל דורש. קיבוץ הגלויות הגדול לו אנו זוכים בדורנו בחסדי ה' הפגיש מחדש את כלל ישראל עם בני תימן ועם שאר אחינו מארצות המזרח וצפון אפריקה **שנהגו בעיבוד העפצים עד הדור האחרון ממש**, וממילא התאפשר שוב לכולנו לחזות בעינינו בגווילים המעופצים ובאפשרות חלוקתם הפשוטה לקלף ודוכסוסטוס, בדיוק כפי שהיה נהוג בזמן התלמוד.

בימינו אנו רואים כי חלוקת העור לקלף ודוכסוסטוס אפשרית ע"י קילוף ידני של קליפת 'עילית העור' (אפידרמיס, ליצה בלעז), והסרתה מעל שאר עיקר עובי העור, המכונה 'העור' בסתם (דרמיס בלעז). קילוף זה, שבעיבוד הסידי אינו מעשי גם בימינו, מתאפשר **באופן ידני** בתהליך עיבוד העפצים³⁰. אף שקליפת 'עילית העור' הנקלפת מצידו החיצון של העור הינה

דקיקה ביותר (עוביה הוא בסדר גודל של מאיות מילימטר בודדות), עיבודה בעפצים מעבה ומחזק אותה והופך אותה לראויה לכתיבה ולשימוש נוח בה כקלף לתפילין³¹.

עיון מחודש בדברי חז"ל, בדברי הגאונים והרמב"ם ובדברי כל מי שנהג בעיבוד העפצים ובחלוקת העור המקורית, מלמדנו בלא ספק על זהותם המקורית של הקלף והדוכסוסטוס, שהם הם שני חלקי העור המוכרים לנו והנקלפים לנגד עינינו – 'עילית העור' ו'העור', ה'אפידרמיס' ו'הדרמיס'. **המציאות היא שאין שום אפשרות לחלק את העור לשני חלקים ראויים לכתיבה, מלבד החלוקה הטבעית והפשוטה הזו**³², וזה מאשש את דבריהם כעובדה מציאותית ברורה ומוגמרת.

³⁰ החל משלב ה'קמיח', כנ"ל.

³¹ וכן למזזה, על אף הצורך לשרטטה בעדינות בלא שתקרע. לשימוש בקלף זה עבור ס"ת נדרש מאמץ גדול יותר, אך נראה שגם זה אפשרי במידת הצורך. עי' ב"ב יד, א; שבת עט, ב שהדבר אפשרי, וראה סנהדרין כא, ב לגבי ס"ת של מלך ישראל 'שיוצאה ונכנסת עמו - עושה אותה כמין קמיע ותולה בזרועו, שנאמר "שיתי ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט"', שנראה דמיירי בס"ת העשוי מ'עילית העור' כדי שלא יהיה כבד, ודווקא ס"ת על קלף שכזה נראה כקמיע, וראה מה שכתבנו באפשרות הדבר ובביסוסו במאמרנו 'זיהוי קלף התפילין' (להלן הערה 45) בעמ' 38-43. ומ"מ לכתחילה יש לכתוב ס"ת על הגוויל ומזזה על הדוכסוסטוס או גוויל, ואכמ"ל.

³² אף שבמכשור המתקדם שיש היום ישנם מסורים שיכולים לחלק עור לפרוסות דקיקות, כפי שיודעים היום לייצר אף ניירות דקיקים מן העץ, הרי שאם נשתמש רק באמצעים שהיו בעבר אין שום אפשרות מעשית לחלק את העור לעוביו מלבד לשני החלקים הללו.

בשני מקומות מצינו שחז"ל תיארו את חלוקת העור, ובשניהם הם השתמשו בלשון "קילוף". המקור העיקרי הוא הירושלמי בשבת (ח, ג) שלימד כי קלף התפילין הוא ש"קולף פני העור", וה"דוכסוטוס" הראוי למזזה הוא שאר העור הנשאר לאחר הקילוף. והמקור השני הוא דברי אגדה בבבלי בעירובין (כא, א) שגם בהם תיארו חכמינו בלשון קילוף ("כי קלפת לה") את חלוקת מגילת הגוויל שראה יחזקאל שהייתה "כְּתוּבָה פְּנִים וְאַחֹר" (יחזקאל ב, י-ט). מסתבר שה"קלף" נקרא כן מפני שקולפים אותו, ומשמעות השם 'דוכסוטוס' בלשון מדי היא 'החלק הנמצא בסמוך לבשר'³³, וכן כתבו כמה ראשונים³⁴.

השימוש בלשון "קילוף" (או "חלוקה"), שבמקורות הללו, ושבה השתמשו הרמב"ם והגאונים³⁵, מתאים לקילוף הידני העדין של שני חלקי העור הניתנים להפרדה במציאות המוכרת לנו בעקבות עיבוד העפצים. כמו כן, תיאור הקלף שבירושלמי כ"פניו של העור", תואם להפליא עם תכונותיה של השכבה העליונה החיצונית של העור ('עילית העור', אפידרמיס) המוכרת לנו כיום. לאחר הסרת השיער שכבה זו, הסמוכה לשיער, היא צידו החלק והיפה של העור, והיא הראויה לשם 'פני העור' או 'פני המגילה', הן לפי האינטואיציה הפשוטה, והן לפי ההלכה שכותבין על הגוויל בצד השיער (ירושלמי מגילה א, ט), המגדירה ממילא שצד זה הוא 'פני העור' כאשר מדובר על עור שלם לפני שנקלף, וממילא מתברר לנו היטב מהם 'פני העור' הנקלפים - שהם הקלף לפי הירושלמי³⁶.

עדות יפה להמשכה של מסורת זו של חכמינו, שעוד נהגה למעשה בבבל לאורך כל תקופת הגאונים, אנו מוצאים בפירושו של אחרון הגאונים, רב האי, לסוגיה בשבת עט, שם הוא נזקק לפרש את זהותם של הקלף והדוכסוטוס שהינם שני חלקיו של הגוויל, ואת הקלף הוא מכנה שם כמה פעמים בכינוי "אפה דמגילתה", דהיינו שהוא חלק הפְּנִים של מגילת הגוויל ופניו של העור. ונראה באופן מובהק ובלא ספק ששימושם של רב האי בכינוי זה עבור הקלף הוא בהמשך לשני המקורות הנ"ל ולמשמעותם.

³³ 'דוך' הוא מקום, כמו 'דוך פלן', 'כוסט' הוא בשר, וכפי שנקרא הבשר 'גושט' בפרסית מדוברת עד היום, והצורה 'כוסוטוס' היא בהשפעת היונית.

³⁴ ראה למשל לשון ספר הישר לר"ת (שם): "ל'קלף' הוא נקרא על שם שמקלפין אותו... ואותו שקולפו ממנו הוא נקרא 'דוכסוטוס' ומשמעותו בלשון יון: דוך-סוטוס - מקום בשר". הציטוט הוא לפי נוסחת כתה"י שהובאו במהד' שלזינגר. במשמעות 'דוכסוטוס' נאמרו פירושים נוספים (ע' למשל במוסף הערוך, בערך דוכסוטוס), וכולם עולים יפה עם ההבנה שהוא חלק העור הפנימי, ה'דרמיס'.

³⁵ לעומת "חיתוך" או "גירוד" המצויות לרוב בהקשר זה אצל כל רבותינו שנהגו בעיבוד הסיד וממילא לא יכלו להכיר את החלוקה המקורית, וכפי שכמה מהם מעידים בפירוש.

³⁶ מכיוון שצד הכתיבה הנוח והנדרש בגוויל הוא בצד השיער, מסתבר שצד ה"פְּנִים" של מגילת יחזקאל היה צד השיער, וממילא ניתן לסייע להבנה שאף "פני העור" שבירושלמי הם קליפת 'עילית העור' הנקלפת מן הגוויל ולא צידו הפנימי של העור, וכפי שיטת הביאור שהתקבל להלכה בהבנת הירושלמי. לדיון בדעת הרמב"ן שפירש את כוונת הירושלמי להיפך - ע' בתחילת הדיון הראשון בשער הראשון של מאמרי הגדול 'זיהוי קלף התפילין' שאותו ניתן לראות במרשתת בקישור המובא בהע' 45.

חלוקת העור הזו מתוארת באותו פירוש להדיא כמציאות ההלכה הפשוטה הנהוגה בזמנם. "מנהגא: מייתי מגלתא דמעבדא... וקליף ליה עד דהאוי תרין פיסקי, ויזהר שלא ינקב, וקאי 'קלף' לחודיה... שהוא אפה דמגילתא... וכאטיב פרשיות על מקום בשר. והוא גיסא אחרינא... הנקרא 'דוכסוסטוס' כורך בו את הפרשיות... מנהגא הכי הוא... וכן הלכה וכן מנהג³⁷". וכך לימד גם רב שרירא³⁸ כי "מגלה שלגוויל קולפין אותה והווה שתיים, אחת נקראת קלף ואחת נקראת דכסוסטוס". משמעות דברי רב האי מלמדת גם על דקותו של הקלף לעומת עוביו העב של הדוכסוסטוס. אזהרתו למקלף הקלף ש"יזהר שלא ינקב" ברורה לכל מי שראה את הקילוף בעיניו ונתנסה בו, מפני שהמציאות היא שמקלף הקלף לא יצליח כלל במלאכתו בלא ש"יזהר שלא ינקב", בשל דקותו וחולשתו של הקלף בשעת הקילוף.

פער העובי הזה הקיים בין שתי שכבותיו של העור נכתב בפירוש גם ע"י הרמב"ם במשנה תורה ובתשובותיו, בבואו לתאר את תכונותיהם של הקלף והדוכסוסטוס³⁹. בתארו את שלושת סוגי העורות בהלכות תפילין מזוזה וס"ת (א, ו) כותב הרמב"ם כי ניתן לחלק את ה"גוויל", שהוא העור השלם שעובד בעפצים, לקלף ולדוכסוסטוס, שהם "שני עורות: אֶחָד דֶּק וְהוא שְׁמֻמֹּל הַשֶּׁעַר, וְאֶחָד עֵבָה וְהוא שְׁמֻמֹּל הַבֶּשֶׂר"⁴⁰. ובתשובתו לחכמי צור, מלבד תיאורו של החלק החיצון של העור כחלק הדק לעומת הפנימי העבה, הוסיף הרמב"ם ותיארו עבורנו בערבית "אלקנט" שזהו שמו הידוע של חלק חיצון זה, וז"ל⁴¹: "העור יתחלק לשני חלקים,

³⁷ דברי רב האי הללו, שהועתקו אצל כמה מקדומי רבותינו (הר"ח וספר הנר במקום, הערוך בערך דוכסוסטוס ובעל האשכול בהלכות תפילין) ונדפסו כהווייתם בשתי המהדורות שההדירו בדורנו של פרוש זה של רב האי לשבת (מהד' הר"א הורביץ בתוך קובץ 'הדרום' מו, ניסן תשל"ח, עמ' 227-123, ומהד' יוסף יצחק קעלער, ברוקלין נ.י. תשס"ו), הם היסוד שעליו סמכו כל הפוסקים בעניין זהות הקלף והדוכסוסטוס שהופרדו בעת העיבוד בעפצים, שהקלף הוא החלק החיצון מביניהם. בדורנו היו שרצו לערער על ייחוסו של הפירוש לרב האי בכדי להתאימו לדעת הרמב"ם בסוגיה, אולם לענ"ד אין לערער זה יסוד אמיתי, ובמאמרי הגדול הנ"ל בהערה הקודמת הארכתי בדבר, ועיי"ש בעיקר בעמ' 85-80.

³⁸ תשובות הגאונים הרכבי סי' תלב, לייחוסה לרב שרירא עי' במאמרו של הרב אליהו קפלן 'בירור דעת רב האי גאון בקלף ודוכסוסטוס' שנדפס בקובץ 'ישורון' כרך לג עמ' א ואילך, ועיי"ש בעמ' ט.

³⁹ אף שלרמב"ם שיטה הפוכה מדעתם של שאר הפוסקים בהתאמת הקלף והדוכסוסטוס לשני חלקי העור, ולדעתו החלק הפנימי הוא הקלף והחיצון הוא הדוכסוסטוס, הרי שאת עצם החלוקה ואת עצם תכונותיהם של שני חלקי העור הוא הכיר היטב בשל העובדה שהוא נהג בעיבוד העפצים, וממילא דבריו הם סיוע גדול לזיהויים העקרוני של הקלף והדוכסוסטוס עם שני החלקים הללו המוכרים לנו, וראה מה שנכתוב בסוף המאמר בעניין דרכו הייחודית של הרמב"ם בסוגיה, שלא נתקבלה להלכה.

⁴⁰ וכן כתב גם בתשובה לחכמי לוניל בשו"ת (בלאו) סי' רפט, חציה הראשון נדפס עם הערות גם ב'איגרות הרמב"ם' מהד' הר"י שילת עמ' תקג, וב'רמב"ם מדויק' שלו, ספר אהבה עמ' עח-פ, תשובה זו נדפסה בשלמותה. וכן כתב גם בתשובה נוספת שלו, בשו"ת (בלאו) סי' קנג, וב'רמב"ם מדויק' ספר אהבה עמ' סט.

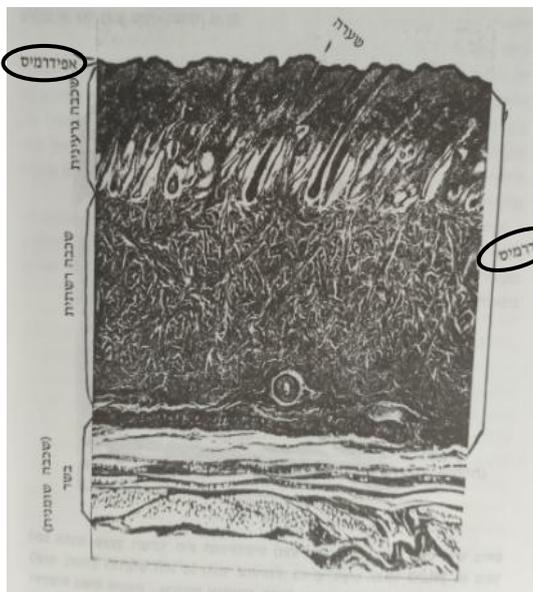
⁴¹ בשו"ת (בלאו) סי' קלט, ואנו העתקנו את תרגומו של הר"י שילת לתשובה זו שנדפס ב'רמב"ם מדויק' בספר אהבה בסמוך להלכה הנ"ל.

אחד מהם דק... והוא אשר נקרא כאן במצרים 'אלקנט', והאחר העבה... והוא ממול בשר...
ואותו הדק... הוא אשר היה השיער צומח בו".

לדעת רב עמרם גאון, דקותו של הקלף, שהוא החלק הנדרש לתפילין לפי ההלל"מ, מסבירה את ההלכה הידועה שתפילין אינן צריכות שרטוט (מנחות לב, ב), שזהו מחמת "שאי אפשר לה לקבל שרטוט". והיינו מפני שייתכן ש"אי משרטיט ליה מר - הוא מתקריע", כלשונו של בעל חיבור "הלכות ס"ת גנזי מצרים"⁴², שהביא את דברי רב עמרם הללו (בעמ' 14-15), ומובן שמשמעות דבריהם היא שהקלף הוא קליפת 'עילית העור' הדקיכה בדווקא, מאחר שרק לגביה דברים אלו נכונים הם⁴³.

איור 1. בתמונה מבט מן הצד בעוביו ובמבנהו של עור עגל בהגדלה. ניתן להבחין בעוצם דקותה של שכבת 'עילית העור' - הקו השחור שבקצה העליון של העור. שאר העור כולל את שכבת הדרמיס (על שני חלקיה - השכבה הגרעינית והשכבה הרישתית), ומתחתיה נראית שכבת השומן והבשר הדבוקה לעור. חדירת השיער את שכבת עילית העור ניכרת בתמונה (ניתן להבחין גם בקצה העמוק ביותר שאליו מגיעים שורשי השיער בשכבה הגרעינית של הדרמיס). החלוקה היחידה המתאפשרת בלא מכשור מודרני היא החלוקה שבין עילית העור ו'העור' (החלוקה בין השכבה הגרעינית לשכבה הרישתית של הדרמיס אינה אפשרית במציאות זו).

את חשיפת זהותו המדויקת של הקלף המקורי בו השתמשו בזמן חז"ל, שהוא קליפת 'עילית העור' המוכרת לנו על כל תכונותיה, נסיים בראייה נוספת שיש להביא מדבריהם **במסכת חולין** (קיט, ב – קכ, א). בתוך עיסוק הסוגיה שם בדיני טומאה וטהרה היא מציינת את העובדה כי השיער "חלחולי מחלחל", דהיינו שהוא חודר לתוך העור. על עובדה זו מובאים הדברים הבאים: "מתקיף לה רב אחא בר יעקב: אלא מעתה תפילין היכי כתבינן? הא בעינן כתיבה תמה, וליכא (כיון שהשערות מותירות נקבים בקלף, ושוב אין הכתיבה 'תמה')! אשתמיטתיה הא דאמרי במערבא: כל נקב שהדיו עובר עליו - אינו נקב". כל מי שיעיין במבנהו של העור - תימצא לפניו העובדה הברורה שהחלק היחיד בעור שהכתיבה עליו יכולה להיות מופרעת מחמת חדירת השיער לעור הוא עילית העור, שרק אותה השיער חודר מצד לצד

⁴² הו"ל ע"י אלחנן אדלר באוקספורד תרנ"ז.

⁴³ המעיין בחיבור זה בעניינינו (בעמ' 13 ואילך) יוכל למצוא חבל גאונים שלם הכולל גאונים שפעלו בשתי הישיבות בבבל לאורך תקופת הגאונים כולה המובא שם (הלא הם: רב יהודאי גאון, רב מתתיה בן רבי גאון, רב עמרם בן ששנא גאון, רב קימיו, רב סעדיה בן יוסף פיומי גאון ורבינו חננאל), שהן להם והן לבעל החיבור – לכולם מציאות חלוקת העור ועיבודו בעפצים היו מוכרים, ולכולם אף היה פשוט שהקלף הוא קליפת 'עילית העור' החיצונית, תוך מודעות ברורה לתכונתה הדקיכה של שכבה זו. אף שהדברים שם חשובים לעניין ביותר, מסגרת מאמר זו אינה מאפשרת להרחיב בהם, וביארתי אותם בהרחבה בדיון השלישי מהשער הראשון במאמרי 'זיהוי קלף התפילין', שכאמור, ניתן להורידו במרשתת בקישור שבהע' 45.

ומנקבה בנקבים קטנים לרוב⁴⁴. לא לחינם תמה רב אחא על אפשרות כתיבת התפילין בלבד, לעומת ספרי התורה והמזוזות - מפני שדווקא בתפילין מכריחה אותנו ההלכה לכותבם על הקלף שהוא חלקו החיצון של העור, ובחלק זה דווקא הכתיבה נפגעת מחמת ריבוי הנקבים שבו. בהמשך לכך, גם תשובת התלמוד מתבארת יפה לכל המביט בנקבים הקטנטנים שעוביים הוא 'כעובי חוט השערה' בלבד, שלפי ההלכה ששנו במערבא שנקב שהדיו עוברת עליו אינו חשוב נקב רוב ככל נקבי השיער הקטנטנים אינם נחשבים לנקב. מקור זה הינו מקור ברור ביותר המלמד היטב על זהותו של הקלף המקורי, בו השתמשו חכמינו ז"ל לפי מסורתם הלכה למשה מסיני⁴⁵.

הקשיים ביסודות הכשרת הקלף הרווח לאור תכונותיהם של הקלפים המקוריים

חזרתו של עיבוד העפצים לתעשיית הסת"ם בימינו, וזיהוים של הקלף והדוכסוסטוס המקוריים, מעוררים קושי גדול ביסודותיו של מנהג העיבוד בימינו. שכן, כפי שביארנו, הבנת גדר הקלף הנפוץ כקלף ממש לפי סברתו של בעל התרומה, שהועתקה להלכה בכל הפוסקים, בנויה על ההבנה שחלוקת העור היסודית הינה חיתוך שרירותי בעובי העור, בלא הגדרת מקום מסוים, ורק בשל כך יכולה להתקבל המסקנה כי גירוד קל של העור מצד הבשר יגדיר את שאריתו כחלק החיצון הנדרש. ולכאורה לא ניתן לסמוך על אותה סברא לפי ההבנה שהקלף המקורי הוא עילית העור, שהרי עילית העור הינו חלק מסוים בעל תכונות ייחודיות במקום ידוע בעור, ולפי ההבנה שחלק זה הוא שהוגדר קלף מן ההל"מ - נראה שאין מנוס אלא להבין שלא יחשב כקלף אלא אותו חלק בדווקא. וכמו כן, לכאורה מתחייב שהקפדת ההל"מ על צידי הכתיבה השונים בחלקי העור השונים נאמרה לגבי כל חלק מחלקי העור הידועים בדווקא. ומאיזה טעם אם כן נוכל להמשיך את המנהג לכתוב בצד הבשר של העור בקלפים הרווחים היום בעוד שהם עשויים מהחלק הפנימי הראוי לדוכסוסטוס, או מעורות שלמים הראויים לגוויל, שדינם הוא להיכתב בצד השיער בלבד?!

היה אפשר לחשוב שלפי היסוד שהבאנו לעיל בשם ר"ת, בו הסביר את מהויותיהם וגדריהם היסודיים של שלושת העורות ולפיו הכשיר את הקלפים הרווחים, אנו ניצלים מכל קושי. אולם במציאות שלפנינו לא כך הדבר. סברתו של ר"ת שגדרו היסודי של הקלף הוא הכשרתו הנוחה לכתיבה בצידו שכלפי הבשר, בלא להשגיח על המיקום בעור ממנו הוא נלקח - ברורה

⁴⁴ במציאות רואים שאפילו אם נגרד את העור השלם מצד הבשר עד לשכבה הגרעינית - הרי שנקבי שורשי השיער לא יהיו ניכרים כלל בשל עוצם דקות הנקבים ובשל הצורה האלכסונית שבה השיער חודר את העור, ולכן הם לא יפגעו כלל בתמות הכתיבה, וממילא מבחן המציאות מלמד שדווקא ב'עילית העור' הנקלפת שייך דבר זה, ובה בלבד.

⁴⁵ דיון נרחב יותר בראיה זו, ובמקורות נוספים שמהם ניתן לדלות מדברי חז"ל שזהותו המקורית של הקלף הייתה 'עילית העור', וביאורים למקומות אחרים בדבריהם שמהם ניתן היה להבין לכאורה לא כך - הבאתי וביארתי במאמרי הגדול 'זיהוי קלף התפילין', והרוצה יוכל להורידו בקישור: <http://bit.ly/2yZWMno>.

היא רק לפי סברתו בתכונותיהם של שלושת העורות בהם השתמשו חז"ל בעיבוד העפצי, שעליהם בודאי דיברה ההל"מ המקורית, וכפי שכתב שהגוויל והדוכסוסטוס הם העור השלם וחלקו הפנימי שלא ניתן לכתוב עליהם בצד הבשר בשל שאריות השומן הנותרות שם לאחר הפשטת העור מן הבהמה, לעומת הקלף שנוח לכתובה בצידו שכלפי הבשר מחמת שהוא במקום החתך המיושר והמתוקן שבמרכז העור. אולם, לפי תיאורם של העורות המעופצים הנמצאים לפנינו, שתכונותיהם שונות בתכלית מן התכונות שתיאר ר"ת, נראה שקשה לסמוך על סברתו, שהרי על הגווילים ועל הדוכסוסטוסים המעופצים שלפנינו ניתן לכתוב בצד הבשר שלהם אפילו במידה ושאריות הבשר והשומן לא הוסרו, שכן העיבוד העפצי משנה אף את תכונתו של הבשר השומני הזה, ומביא לידי כך שניתן לכתוב אפילו עליהם כתיבה נאה. ולא זו בלבד שהכתיבה עליהם אפשרית היא, אלא שהרבה יותר נוח לכתוב על צד הבשר שלהם (בין כשהוסר השומן לחלוטין ובין שלא) מאשר לכתוב במקום החלוקה⁴⁶, שבה קיים קושי לכתוב בין בצד הבשר של הקלף ובין בצד השיער של הדוכסוסטוס, ורק ע"י מיומנות ואימון מצליחים להתגבר עליו. נמצא איפוא, שלפי המציאות שלפנינו אין כל יסוד לטענה שתכונתו העיקרית של הקלף שעליה הקפידה ההל"מ היא נוחות הכתיבה בצד הבשר שלו, שהרי הקלף הוא חלק העור שהכתיבה בצד הבשר שלו היא הפחות נוחה מבין שלושת סוגי העור! כמו כן, יש לבאר, כי הבנתו של ר"ת שבגוויל ובדוכסוסטוס המקוריים הייתה קפידא ששאריות הבשר לא יוסרו, ושדבר זה הוא חלק מהגדרתם, שהיא יסודו של היתרו – אינה מוכרחת כלל. שכן, את עצם השם 'גוויל' שהינו כינוי לדבר שלא נתקן כל צורכו (שזהו היסוד להבנת ר"ת הזו בגדר ה'גוויל' וה'דוכסוסטוס') - ניתן להבין בצורה נוחה אף לגבי הגווילים המתוקנים שהביאו עימם בני עדות המזרח ותימן, שבהם הסירו את שאריות הבשר כולו (וברבים מהם אף גרדו חלק מצד הבשר שלהם בכדי למעט את עוביים ומשקלם), שעצם העובדה שלא הפרידו אותם לשני החלקים מקנה להם את השם 'גוויל', ולא דווקא מחמת הישארות שיורי הבשר עליו⁴⁷.

שוב נדגיש ונבהיר, שבעוד שלפי ההבנה של ר"ת ותלמידיו שחלוקת העור המקורית הינה חלוקה שרירותית הניתנת להתבצע בכל נקודה רצויה בתוך עוביו של עיקר העור – אכן סברתו של ר"ת מסתברת היא מאוד, והיא שיש להסיק שלא הקפידה ההלכה אלא על

⁴⁶ כך ראיתי בעיני בכמה ניסיונות, ולהדיא העיד כן אף הרמב"ם לפי המציאות הידועה לו בשתי התשובות הנ"ל שכתב בעניין לחכמי צור ולחכמי לונל, ושם כתב כי אשר יאמר בחילוף הדברים הללו "אמנם אומר עליו שהוא בעל מלאכה חסר ניסיון".

⁴⁷ ואם לא שכן הוא, מה נאמר על הגווילים המסורתיים הנ"ל?! וכי לפי ר"ת צריך היה לכתוב עליהם בצד הבשר?! וישנו אף קושי נוסף בהבנת ר"ת בגדר הגוויל, והוא שאפילו בספרי התורה של הגווילים המעופצים המדוקקים של ימינו מתקשים הסופרים לקיים את ההלכה שיהיה גובהו של ספר התורה כהיקפו, ששניהם צריכים לעלות בגוויל כששה טפחים (כמבואר בב"ב יד, א), וכ"ש שאילו אף שאריות השומן והבשר לא יוסרו שהדבר יעשה בלתי אפשרי בעליל.

תכונותיו של הקלף ולא על מיקומו המדויק בעור – הרי שלפי ההבנה שהקלף הינו חלק מסוים בעל תכונות מסוימות ובמקום מסוים בעור קשה מאוד להסיק את המסקנה שאותו חלק לא נאמר בדווקא, ושניתן להחליפו בחלק אחר, בעוד שלאותו חלק אחר כבר נשנו לנו דינים אחרים בעבורו, כנ"ל.

לאור כל האמור נמצא שקשה מאוד להבין מאיזה טעם ניתן להמשיך במנהג השימוש בקלפי הסיד בימינו, העשויים מן העורות השלמים או מחלקם הפנימי, בעוד שהתברר לנו כי יסודותיו של מנהג זה, אותם הניחו ר"ת ובעל התרומה, שעליהם סמכו הפוסקים כולם אחריהם, אינם מתאימים למציאות הגלויה כיום לפני כל דורש.

דיון בהכרעת ההלכה העדיפה במצבנו אנו

כל הכרעה הלכתית בעניין הכשר קלפי הסיד שלנו מוכרחת היא לתת את דעתה לשאלה הגדולה הנ"ל, שזימנה יד ההשגחה לפנינו ע"י התבררות המציאותית של תכונותיהם של הקלפים המקוריים. בשורות הבאות ננסה להציע בקצרה את ההכרעות האפשריות השונות שיש בהן מענה לקושי זה.

תחילה נציין כי יסוד ההיתר של בעל היראים והמרדכי הנ"ל - שהורו להמשיך לכתוב על הקלפים הרווחים אף לתפילין ולצד הבשר שלהם - עדיין שריר וקיים הוא. שכן, לדבריהם אף שדין "קלפים" אלו לפי ההלכה הוא שהם דוכסוסטוסים הנכתבים בצד הבשר – הרי הם הכריעו כאותה שיטת תנאים הסוברת שהמשנה מן ההל"מ לא פסל, וממילא לפי הבנתם אף שנוהגים לשנות מעיקר הדין ש"תפילין על הקלף" ושהקלף בלבד הוא שנכתב בצד בשר גם בשאר הסת"ם – הרי שלהלכה שינוי זה אינו פוסל. אמנם יש בהיתר זה שני חסרונות: א. השינוי שהתיר היראים בתפילין הוא כתיבתם על הדוכסוסטוס, וייתכן מאוד שאת כתיבתם על הגוויל הוא לא התיר (שכן בסוגיה בשבת לא מצינו מי שהכשיר כן בפירוש, ובסתם הקשו שם 'תפילין אגוויל מי כתבין?!'), ונמצא לפי זה שיייתכן שהיתרו לא יספיק עבור תפילין רבות הכתובות כיום על העור השלם. ב. כל ההיתר מיסודו אינו אלא בדיעבד ולא לכתחילה, ולפיכך לא נוח כלל לסמוך עליו לכתחילה⁴⁸.

הצדקה נוספת שניתן לתת למנהג השימוש בקלף הרווח, לפחות באופן זמני, נאמרה ע"י רב שרירא גאון בתשובתו (הנ"ל בהערה 38). אף שדעתו של רב שרירא באותה תשובה היא לפסול בתוקף את הקלפים הרווחים מחמת עצם העובדה שעובדו בסיד בלבד ולא בעפצים, עם כל זאת הוא מורה לכלל הציבור שאינו יכול להשיג גווילים וקלפים עפצים שלא ישביתו את קריאת התורה מחמת היעדר העיבוד הראוי. וז"ל: "אתם שאין במקומכם מי שעושה

⁴⁸ ועוד יש לציין כי דעה זו שהובאה בב"י (או"ח לב, ז) בשם המרדכי נדחתה בפועל מהלכה על ידו וע"י שאר הפוסקים. אמנם המשנ"ב בבה"ל (שם ד"ה כותבים עליהם לצד בשר) צירף דעה זו לקולא בדיעבד במצב מסוים עיי"ש, ולפיכך ייתכן שניתן יהיה לסמוך עליה בדוחק בו אנו מצויים.

גווילין... אם יש במקומכם ספר תורה כהוגן - השמרו בו וקראו בו בציבור, ואם לאו - אל תשביתו קריאת התורה מפני זאת, שהרי הכתוב אומר 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. ור' יוחנן ור' שמעון בן לקיש מעייני בספר אגדתא בשבתא וסמכי אהאי קרא". ובסוף דבריו הוסיף שם ש"מר רב משה ראוי הוא לסמוך עליו בשעת הדחק"⁴⁹. וכל שכן על דרך שאמרנו 'עת לעשות לי' הפרו תורתך"⁵⁰.

בשונה מן ההיתרים הללו, שלא נאמרו אלא מדוחק, קמו כמה פוסקים חשובים⁵¹ וטענו, שאף שההכרעה היסודית בזהותו של הקלף היא שהוא חלקו החיצון של העור, עלינו לשנותה ולהכריע כדעת הרמב"ם שסבר שהחלק החיצון הוא הדוכסוסטוס ודווקא החלק הפנימי של העור הוא הקלף המקורי שעליו דיברה ההל"מ. את השינוי המהפכני שיש בהכרעתם כנגד הפוסקים כולם הם הצדיקו ע"י הטענה שאף שהפוסקים **לימדו** שהקלף הוא החלק החיצון – הרי שבפועל מחמת כורח המציאות הם השתמשו עבור הסת"ם דווקא בחלק הפנימי, הראוי לשם 'קלף' לפי דעתו של הרמב"ם בלבד ולא לפי עיקר סברתם וכנ"ל, ולפיכך אין לדעתם בהוראתם החדשה שינוי הלכתי של ממש. את הכרעתם החדשה הם תמכו אף בטענה שבמציאות ימינו אין שום אפשרות לבצע כראוי את הכרעת השו"ע בשל עוצם דקותו של החלק החיצון של העור, שהוא 'עילית העור', כאשר מעבדים אותו בעיבוד הרווח כיום. אמנם, לענ"ד גם בפיתרון זה לא נמצאת הישועה. שכן, תחילה יש להעיר שלפי דבריהם לא נמצא הכשר במנהג הרווח אלא לאותם קלפים שגורדה מהם הקליפה החיצונה, ולא לקלפים הרבים המצויים עם קליפתן העליונה, ולפיכך גם בדבריהם טרם נמצאה למנהג ארוכה⁵². כמו כן, כיון שהשגת קלפי 'עילית העור' נעשתה אפשרית ומעשית בתעשיית הסת"ם העפיץ שחוזרת ומתפתחת בשנים האחרונות, ולא כפי שסברו בעלי סברת ההכרעה החדשה הזו, לא ברור איזה הכרח ישנו שיכול להצדיק את השינוי מן ההכרעה המקובלת של הפוסקים כולם שהקלף הוא החלק החיצון⁵³.

⁴⁹ לדברי רב שרירא רב משה גאון היה היחיד שהכשיר את קלפי הסיד, כנ"ל.

⁵⁰ לפי סברא זו נראה ברור שאותו ההיתר יכול להצדיק אף את המשכיות המנהג בזמנינו מדין "עת לעשות", ומפני שבדאי ראויים גם שאר רבותינו הגדולים שהצטרפו להיתרו של רב משה במהלך השנים "לסמוך עליהם בשעת הדחק", לפחות למשך זמן מסוים עד שירווח לציבור מן הדוחק.

⁵¹ כגון הרב יוסף כהן (יסוד דבריו פורסמו בירחון אור תורה, סיון תשנ"ג, ואח"כ שוב בתמוז תשנ"ד, סיון תשנ"ה, טבת תשנ"ו), שעימו הסכימו למעשה גם הרב יעקב יוסף, הרב שמואל טל ועוד.

⁵² ובאמת, הוראתם של הפוסקים הללו עוררה התנגדות גדולה בשל שינויים מן הפסיקה המקובלת, ובשל טענת הפסול שישנו לדעתם בכל הסת"ם הרב המצויים כיום שקליפת 'עילית העור' שלהם לא הוסרה (עי' בשו"ת 'אוצרות יוסף' בסי' טז שנדפס בסוף ספר 'הלכה ברורה' של הרב דוד יוסף שליט"א חלק א"ח כרך ב, ובילקו"י של הרשל"צ הרב יצחק יוסף שליט"א באו"ח סי' לב הערה יז שחלקו על סיעה זו בתוקף בשם עצמם ובשם אביהם הרב עובדיה זצ"ל).

⁵³ ובייחוד התחזקה אצלי מסקנה זו, שאין לנו מהכרעת הפוסקים בסוגיה ע"י עיון מקיף שערכתי ע"מ לנסות להתחקות אחר יסודות שיטתו הייחודית של הרמב"ם בסוגיה במקורותיו, בראיותיו ובטענות שעליהם סמך

לכן נראה שההצעה הנבחרת היא להשיג ממעבדי הסת"ם בעפצים המצויים בינינו את 'עילית העור' הנקלפת מן הגוויל לבדה, שזהו הקלף העיקרי לפי הכרעת כל הפוסקים. נטילת חלק זה היא נטילת החלק החיצוני של העור ממש, והוא החלק עצמו ששימש כקלף עד סוף תקופת הגאונים מאז נתינת ההלכה מסיני, ולפיכך בנטילתו אין צורך להיזקק להיתרים המחודשים השונים שנאמרו במצבים השונים מחמת חוסר היכולת להשתמש בקלף המקורי, שביסודם עומדים קשיים חמורים לפי המציאות הנראית בעינינו. כיום, יישומה של הצעה זו ע"י השגת הקלף המקורי (ואף מציאת סופר מומחה היודע לכתוב עליו כתיבה תמה) - מצויה היא באופן מעשי לכל דורש באמת (וברור שעם ריבוי הדרישה אף יקל הדבר), ולפיכך איני מבין מדוע לא להתאמץ בהסדרת קיום ההלכה הפשוט באופן של לכתחילה ובלא ספק ודוחק, מאחר שבדורנו הדבר נעשה אפשרי.

והנה, בספר 'גוויל וקלף' של הרב עידוא אלבה⁵⁴ מצאתי (בסוף פי"ט) שכבר מו"ר הרב מרדכי אליהו זצ"ל הורה שנטילת קלף 'עילית העור' המעופץ, שהוא הקלף המקורי, זוהי האפשרות המהודרת ביותר, וכן הסיק שם המחבר בשמו (ועי' גם בסוף הסיכום לספר שכתב בפ"כ). הכרעה זו הובאה כבר בספר התרומה עצמו ששיטתו בסוגיה היא זו שנפסקה להלכה ע"י מרן השו"ע והאחרונים כפי שנתבאר, שלאחר שהציג (בסי' קצד) את האפשרות לנהוג כדברי ר"ת סיים בלשון זו: "ויש שקולפין העור לשנים בתחלה, ובקליפה שלצד שיער כותבים התפילין לצד בשר לצד הלבן (=היותר בהיר), לאפוקי נפשייהו מפלוגתא ומספיקא"⁵⁵. זוהי דרך החסידות החדשה שאליה אנו קוראים לאור התאפשרותה בדורנו, ומתברר איפוא כי דרך זו אינה חדשה כלל, כי אם משתלשלת היא לאורך הדורות בשרשרת הפסיקה של התושבע"פ דרך ספר התרומה והכרעת הפוסקים כמותו עד לגדולי פוסקי דורנו ממש, ומאירה באור חדש את מנהג השימוש בקלף הנמסר כבר למשה מסיני.

שהראה לי שכל טענה מטענותיו - תשובתה בצידה. ולא זו בלבד ששיטת ההלכה מיושבת היא היטב בכל המקורות, אלא אף מצאתי לה און הן מכמה סוגיות ומאמרי חז"ל בהם שיטת ההלכה מיושבת היא יותר משיטתו, הן מכל כתיבי הגאונים הנמצאים לפנינו בנושא (שמקצתם הובאו לעיל), ואפילו מתכונותיהם של הקלפים של התפילין הקדומות שנשתמרו מתקופת בית שני וממרד בר כוכבא. את עיקרי הדברים הללו ערכתי במאמרי 'זיהוי קלף התפילין' הנ"ל שהמורם ממנו לענייננו הוא שלאחר ביסוסה היציב ביותר של שיטת ההלכה מתוך כל המקורות הנ"ל שהקלף הוא 'עילית העור' לא נראה שיש הצדקה להחליפה בהכרעה אחרת, והרוצה לעיין בדברים בפנים יוכל לראותם בקישור הנ"ל בהע' 45.

⁵⁴ יצא לאור בהוצאת המכון לרבני ישובים, קרית ארבע חברון, בשנת תש"ס.

⁵⁵ אף שגם המדקדקים הללו לא קילפו את 'עילית העור' לבדה, מאחר שבזמנם לא היו בקיאים בחלוקה זו שלא התאפשרה להם בקלפי הסייד שהיו להם, ולפיכך הם רק גרדו קליפה דקה כל שהיא מן העור מצד הבשר, והקפידו שלא לגרד מצד השיער כלל בכדי שיהיה בידם את הצד החיצון בלבד, וכפי שמבאר שם בעל התרומה להדיא - מכל מקום למדנו שהנטל את הקלף החיצון לבדו ואינו נזקק להיתרו של ר"ת טוב הוא עושה אף לפי השיטה שנפסקה להלכה, מאחר שבכך הוא מוציא את נפשו מן המחלוקת והספק.

חתימה

השאלה שהעלינו בדבר כשרותם של קלפי הסייד חמורה היא ביותר, וכבר קמו גדולים וטובים מאיתנו ועמלו ליישב מנהג זה מצדדים שונים, וכפי שנתבאר. אולם, שאלתי כעת היא עד כמה מחויבותנו ליישוב המנהג שנהג עד כה מכריחה אותנו להמשיך לנהוג בו תוך היסמכות על היתרים שניתנו בדיעבד, אף בשעה שהגווילים והקלפים המעופצים המקוריים מונחים לפנינו בהישג ידינו.